

Incursiune în geografia ecleziastică a spațiului eladitic. Lăcașuri de cult și icoane – filiații onomastice¹

Maria-Cătălina Muraru
Universitatea din București

Abstract

Relația intrinsecă dintre onoma și topos conduce, în contextul abordării numelor drept indici ai unei „memorii” topografice, la perspectiva unei geografii ecleziastice, de referință pentru epitele mariale ce corespund unor lăcașuri de cult din spațiul răsăritean, eladitic. Lucrarea evidențiază raportul dintre cadrul geografic și numire, analizând diverse denumiri ale lăcașurilor de cult ridicate în cinstea Maicii Domnului. Epitele de factură toponimică fac trimitere fie la proveniența unei icoane a Fecioarei Maria (Prousiotissa – icoană adusă din Prousa, Asia Mică, Kykkotissa – Mănăstirea Kykkou), fie la poziționarea lăcașului de cult (Kastritissa – gr. ‘kastro’, fortăreață, Pyrgiani – gr. ‘pyrgos’, turn) și la împrejurările găsirii icoanei aferente acestuia (Apsenthiotissa – descoperirea icoanei între frunze de pelin – gr. ‘apsinthion’), fie la toponime ce au dat naștere unor indici onomastici (Vlahernitissa – Vlaherne, Hrysopolitissa – așezarea Hrysopoli) ș.a. Sunt avute în vedere și minuni consemnate onomastic, în spectrul extins al coordonatei spațiale – Vimataritissa – icoană ascunsă în Iero Vima (Sfântul Altar), în contextul atacării mănăstirii de către arabi.

Cuvinte-cheie

onomastică, iconografie, epite mariale, toponime

Onomastica, ancorată în abordarea lingvistică și în hermeneutică, caută sensul numirii, înțelesul numelui. La fel de adevărat este, însă, faptul că realitatea de transplant lingvistic demontează, ba mai mult, dizolvă, sensul viu pe care spera să-l afle. Vom încerca, așadar, în prezentul studiu, nu să disecăm denumiri, ci să construim sensuri, în măsura în care cadrul toponimic investigat constituie prin excelență un resort al sacralului. Vorbim de o geografie ecleziastică, referindu-ne la filiațiile onomastice dintre lăcașurile de cult, respectiv icoanele Maicii Domnului și topos. Toposul, prin numele care îi este atribuit, primește nu doar o pecete referențială, ci se înscrie în memoria culturală, brăzdată de simboluri, de repere istorice și etnografice.

¹ Realizarea prezentului studiu a fost posibilă prin sprijinul financiar al Programului Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013 – Axa prioritară 1 – „Educația și formarea profesională în sprijinul creșterii economice”, 1.5. „Programe doctorale și postdoctorale în sprijinul cercetării”, „Excelență și interdisciplinaritate în studiile doctorale pentru o societate informațională”, cofinanțat prin Fondul Social European în cadrul proiectului POSDRU 107/1.5/S/80765.

Limba greacă cunoaște un bogat inventar de epitete atribuite Născătoarei de Dumnezeu – gr. Θεοτόκος, de unde și numele acestui bogat catalog – gr. Θεοτοκωνύμια, ce reunește denumiri proprii tipurilor iconografice existente², primare sau secundare (Παναγία Δεομένη, Νικοποιός, Αγιοσορίτισσα, Ελεούσα, Θρηνοδόουσα, Ζωοδόχος Πηγή). Aceste tipuri iconografice sunt adeseori dublate de inscripții iconografice, care aduc în prim-plan noi serii de epitete. Astfel, tipul iconografic Παναγία του Πάθους (Maica Domnului a Patimilor) poartă inscripția Αμόλυντος (Nepătată), dar și, contrar tiparului consacrat, Παμμακάριστος (Preafericită), tipul Παναγία η Ένθρονη Βρεφοκρατούσα (Maica Domnului pe tron, cu Pruncul) este însoțit, de la caz la caz, de epitetele Κυρία των Αγγέλων (Doamna Îngerilor), Η πάντων ελπίς (Nădejdea tuturor), Η ελπίς των απελπισμένων (Nădejdea celor deznădăjduiți), Μητήρ Θεού η Πανύμνητος (Maica Domnului Prealăudată) ș.a.

De asemenea, sunt reunite denumiri cu pregnantă marcă culturală, teologică, expresii ale evlaviei celor care o cinstesc, sau în genere, denumiri plătuite „în popor” ce implică o cercetare etnografică - Θεοτόκος (Născătoare de Dumnezeu), Αειπάρθενος (Pururea Fecioară) / Παραμυθία (Mângâietoirea), Πανσολύπη (Încetarea durerii), Πονολύτριά (Izbăvitoare de durere), Μεσιτεία (Mijlocitoare), Παναγία η Πάντων Χαρά (Maica Domnului Bucurie tuturor), Επίσκεψις (Cercetătoare).

O bogată secțiune este rezervată epitetelor asociate toponimic numeroaselor lăcașuri de cult care s-au ridicat în cinstea celei numite edificator Παναγία (Preasfânta). Epitetele de factură toponimică fac trimitere fie la proveniența unei icoane a Fecioarei Maria (Προσιώτισσα – icoană adusă din Prusa, Asia Mică, Κυκκώτισσα – Mănăstirea Kykkos), fie la poziționarea lăcașului de cult (Καστρίτισσα – gr. κάστρο, fortăreață, Πυργιανή – gr. πύργος, turn) și la împrejurările găsirii icoanei aferente acestuia (Αψενθιώτισσα – descoperirea icoanei între frunze de pelin – αψίνθιον), fie la toponime ce au dat naștere unor indici onomastici (Βλαχερνίτισσα – Vlaherne, Χρυσοπολίτισσα – așezarea Hrysopoli) ș.a. Sunt avute în vedere și minuni consemnate onomastic, în spectrul

² Γιώργου Χρυσή, Βημόθυρο. Ορθόδοξη Θεολογία και Ζωή, 1 iarna 2009-2010, p. 100: „Încă din primii ani ai creștinismului până în 431, când are loc cel de- al treilea Sinod Ecumenic, în iconografie apare reprezentarea Născătoarei de Dumnezeu în chipul femeii rugătoare (Δεομένη), a Maicii Domnului alăptând din secolul al II-lea (Γαλακτοτροφούσα), în timp ce după 431 și în anii care au urmat, se dezvoltă reprezentarea Maicii Domnului sub diverse tipuri iconografice, cum ar fi tipul Hodighitria (Οδηγήτρια) în jurul anului 440 și tipul Dulcea Sărutare (Γλυκοφιλούσα) de la sfârșitul secolului al IX-lea”, Παναγία, Madre della Consolazione. Μιά δεύτερη ματιά σ’έναν ύστερο εικονογραφικό τύπο.

extins al coordonatei spațiale – *Βηματάρισσα* – icoană ascunsă în *Ιερό Βήμα* (Sfântul Altar), în contextul atacării mănăstirii în cauză de către arabi ș.a.

Παναγία Προσιώτισσα este epitetul care face trimitere la o binecunoscută icoană a Maicii Domnului din Prusa, codicele mănăstirii atribuind zugrăvirea icoanei Sfântului Evanghelist Luca. Istorisirea din manuscrisul amintit - *Διήγησις ιερά και ωραία, διαλαμβάνουσα περί της θαυματουργού Εικόνας της Υπεραγίας Θεοτόκου* (Sfântă și frumoasă istorisire cuprinzând cele despre icoana făcătoare de minuni a Preasfintei Născătoare de Dumnezeu) [5, 39] - relatează și împrejurările găsirii icoanei, titlul conferit acestei unități a lucrării fiind unul edificator: «*Από την Προύσα στον Προύσο*» – „Din Prusa în Prusus”. Dacă primul determinant, prin cadrul geografic de referință (Asia Mică, orașul Bursa în Turcia de astăzi) este accesibil pe o scară mai largă, celălalt toponim, Prusus, unitate teritorial-administrativă a Greciei centrale, este necunoscut în context românesc.

Istoricul icoanei face trimitere la epoca iconoclastă, mai concret la domnia lui Teofil (829-843), drept coordonată cronologică, respectiv, la „cea mai vestită biserică din «faimosul oraș Prusa»” [5, 41], biserică ce adăpostea icoana de față, drept coordonată spațială. Pentru a nu fi distrusă de iconoclaști, icoana a fost luată de un tânăr, spre a o aduce pe meleaguri grecești. Cadrul întâmplărilor amintește în linii mari de o altă icoană cunoscută în spațiul aghioritic și nu numai, *Πορταίῃ τισσα* - *Portărița*. Icoana nu a ajuns însă în Grecia adusă de acest tânăr, întrucât de-a lungul călătoriei, într-un anumit loc, Kallipoli, a dispărut în chip miraculos. Ea va fi aflată ulterior într-o peșteră din Euritania, zona centrală a Greciei, un stâlp de foc ce se înălța dinspre peșteră până la cer, atrăgându-i pe păstorii din zonă. În legătură cu „geografia ecleziastică” asupra căreia se concentrează lucrarea de față, aflăm următoarele:

Icoana a rămas în peșteră și în acest loc Dionisie [tânărul amintit în prima parte a istorisirii, după numele său de monah] a întemeiat o mănăstire care s-a numit Pyrsos, adică făclie și lumină, de la stâlpul de foc. S-a numit, însă, și Prusus, întrucât icoana a venit din Prusa [5, 43].

Tot proveniența icoanei indică și epitetul *Παναγία Κυκκώτισσα*, realizându-se astfel filiația onomastică cu lăcașul de cult omonim din Cipru – *Μονή του Κύκκου*. Toponim care desemna muntele din regiunea la care ne raportăm – „Αυτό το όνομα πήρε από το όρος του Κόκκου, το οποίο αργότερα έγινε Κύκκου – Acest nume l-a luat de la muntele Kokkos, ce a devenit mai târziu, Kykkos” [2, 61]. Într-un studiu dedicat întemeierii acestei mănăstiri, aflăm că icoana *Κυκκώτισσα* este atribuită la fel ca *Προσιώτισσα*, Sfântului Evanghelist Luca. Tradiția consemnează, însă, doar trei

icoane zugrăvite de Evanghelist în timpul vieții Maicii Domnului, pe care aceasta, văzându-le, le-a binecuvântat. Astfel, pe lângă cele două, *Ελεούσα* și *Οδηγήτρια*, numărul acestora este întregit de o altă icoană cu inscripția *Ελεούσα*, cu Pruncul ținut pe brațul drept al Născătoarei de Dumnezeu. Icoana, pentru a se distinge de prima, omonimă, s-a numit «*Ελεούσα του Κύκκου*» [2, 61].

Ca și *Κυκκώτισσα*, care a devenit ulterior tipar redat în diferite alte variante, după cum atestă copiile icoanei din alte mănăstiri, tot astfel, epitetul *Βλαχερνίτισσα*, care face referire la vestita mănăstire din Vlaherne, Constantinopol, a devenit ulterior tip iconografic. Denumirea a fost preluată și pentru alte lăcașe de cult, cazul nefiind singular – *Αχειροποίητος* ([icoana] *nefăcută de mână omenească*)³ din Constantinopol, respectiv *Αχειροποίητος* din Tesalonic și nu numai. *Βλαχερνίτισσα* este și un punct de referință pentru regiunea Arta. O monografie a frescelor mănăstirii Βλαχέρνα, *Η Βλαχέρνα της Άρτας. Τοιχογραφίες*, leagă numele de cadrul geografic: „*Μănăstirea Vlaherna se află față în față cu Arta, de care o desparte râul Araithos, fiind ridicată pe înălțimile satului Vlaherna, căruia îi datorează și numele*” [3, 11].

Însuși numele satului amintit pare însă a fi pus în legătură cu vechiul cartier Vlaherne din Constantinopol. Etimologia numelui acestuia este pusă de cercetătorul francez R. Janin pe seama eponimului purtat de un conducător scit omorât în acest loc. Posibilitățile de interpretare ar fi totuși, mai numeroase, asociind numele și cu ținutul mlăștinos bogat în ferigi - βλάχνα -, în timp ce alți autori au în vedere o specie de pești - λακέρναι - caracteristică locului:

Diverses explications ont été données de ce mot et il ne semble pas qu'une seule satisfasse complètement. Pour Denys de Byzance, il vient d'une chef scythe, nommé Blachernès, qui fut tué en cet endroit; d'après le pseudo-Codinus, il serait tiré des fougères (βλάχνα) qui étaient nombreuses dans le terrain alors marécageux; d'autres auteurs prétendent qu'il s'agit des λακέρναι, poissons connus sous le nom de pélamides et qui abondent dans ces parages. C'est l'étymologie qu'adopte Sc. Byzantios [1, 324].

³ Α. Μαρτίνου, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, , Ατena, 1962, vol. 3, 529 – 530: «Ενδιαφέρον θα ήτο να ερμηνευθή η προσωνομία της Αχειροποιήτου μονής. Την ερώτησιν ικανοποιεί ο βιογράφος του κατά τον Γ' αιώνα ακμάσαντος Αγίου Βασιλείου του νέου, εξηγών ότι η μονή την επωνυμίαν έλαβε διότι εφύλασεν εντός αυτής εικόνα της Θεοτόκου, ην δεν εποίησεν ανθρώπινη χείρ, «ουδείς ετεχνούργησεν αλλ'αυτή η Θεοτόκος επιστάσα ως λόγος, τη χειρί τον εαυτής χαρακτήρα ετύπωσε, μέχρι και σήμερον συνιστάμενον» (Du Cange, Constantinopolis christiana, IV 83, αρ. V)».

Tipul iconografic *Βλαχερνίτισσα* o reprezintă pe Maica Domnului Orantă, în poziție verticală și cu mâinile ridicate la rugăciune, purtându-L pe Mântuitorul Prunc într-un engolpion la nivelul pieptului. Cunoscută drept Apărătoare a Cetății, a Orașului prin excelență, Maica Domnului *Βλαχερνίτισσα* reiterează în ochii privitorului nu numai o „geografie eclesiastică”, ci prin aceasta, o istorie spiritualizată, creionată prin minuni, prin intervenții miraculoase, care, cu atât mai mult, au întărit credința în Acoperământul Fecioarei asupra Constantinopolului și, prin extrapolare, asupra întregii creștinătăți.

Ideea celei care apără ca un strateg, după cum adevăresc imnografii – „*Τη Υπερμάχῳ στρατηγῷ τα νικητήρια*” („*Apărătoare Doamnă, pentru biruință*”) duce cu gândul la cetatea întărită, la fortăreață, chiar la castru, localizarea putându-se face și geografic, în acest sens stând mărturie toponimele, în majoritatea lor cuvinte compuse care ascund un substrat istoric. Nu lipsesc, totodată filiațiile onomastice – *Παναγία του Κάστρου*, *Καστριανή*, *Καστρίτισσα*, *Αργυροκαστρίτισσα*, *Παλαιοκαστρίτισσα*, *Χρυσοκαστρίτισσα*. Acest ultim lăcaș, ridicat în cinstea Adormirii Maicii Domnului este localizat în apropierea zidurilor de atunci a orașului Atena – altfel spus, a castrului, trimitere ce lămurește izvorul etimologic – „οφείλει το όνομά του στο γεγονός πως βρίσκεται πλησίον των τειχών της πόλης (κάστρο)”⁴. Determinantul compusului este precedat de calificativul „χρυσός” – gr. „aur”, care constituie un mijloc afectiv de redare a superlativului absolut, ca marcă a cinstirii, a evlaviei față de cea desemnată drept „*Κυρία (Doamnă), Δέσποινα (Stăpână), Παντάνασσα (Împărăteasa tuturor) ș.a.*”. În Sifnos, lăcașul *Παναγία Χρυσοπηγή* este corelat cu icoana Maicii Domnului pe care o adăpostește, tipul iconografic inventariat în acest caz fiind *Παναγία η Ζωοδόχος Πηγή*, cunoscut în spațiul românesc drept *Izvorul Tămăduirii*.

Alte elemente de fortificație sunt de asemenea, reflectate toponimic. *Παναγία Πυργιανή*, *Πυργώτισσα* ascunde ca marcă prezența unui turn – gr. *πύργος* în construcția lăcașului sau un complex exterior de referință, ca rămășiță istorică mai veche.

Complexul istoric poate fi dublat și de cadrul geografic natural în procesul numirii. Abordarea situației geografice atribuie numelor determinanți proprii reliefului, cu unitățile și particularitățile sale. Astfel, se disting epitete precum: *Παναγία του Βράχου* (gr. „βράχος” – „stâncă”), *Παναγία Θαλασσινή* (gr. „θάλασσα” – „mare”), *Παναγία Βουλκάνου* (*vulcan). Numeroase epitete trimit

⁴ <http://www.athensinfoguide.com/gr/wtschurches/agiariamariachrissokastriotissa.htm>, accesat în 11.02, 09:33.

mult mai concret la ceea ce am putea identifica drept universul vegetal complementar zidirii propriu-zise. *Παναγία Βελανιδιάς* (*stejar), *Παναγία Μυρτιάς* (*mirt), *Παναγία Δαφνιώτισσα* (*dafin) evidențiază particularități ale vegetației pentru cadrul devoțional determinat. Prezența mirtului într-o anumită regiune conduce la epitete cum ar fi *Μυρτιδιώτισσα*, *Μυρτιώτισσα*, *Μυρσινιώτισσα*, în timp ce icoana Maicii Domnului din Mănăstirea Dafniou poartă numele *Χρυσοδαφνιώτισσα*. Alte epitete, precum *Κυπαριώτισσα* (*chiparos), *Πλατανιώτισσα* (*platan), *Κρήνα* (*crin – una dintre ipotezele de lucru) întregesc această perspectivă a vegetalului reflectat pe filieră onomastică. Desigur, asupra multor epitete planează încă semne de întrebare, date fiind filierele etimologice de multe ori antinomice pe care cercetătorii le postulează în jurul lor. *Παναγία Εικοσιφοίνισσα* face trimitere la prezența finicului sau este vorba de fenomenul etimologiei populare, indicele toponimic fiind de fapt *Κοσίνιτζα*? Analog, *Λεμονίτισσα* ar trimite la o privire superficială la fructul – gr. λεμόνι (lămâie), deși, în esență pare a fi vorba de o contaminare lingvistică de la o formă neidentificată. Chiar și binecunoscuta icoană *Δαφνιώτισσα*, dincolo de imediata corelare cu un spațiu bogat în dafin, are această rădăcină onomastică, după unii cercetători, de la un templu vechi ridicat în regiunea unde a fost zidită respectiva Mănăstire a Maicii Domnului, templu închinat lui Apollo *Δαφνιφόρος*.

Parte a unui topos sacru este cu atât mai mult din cadrul lăcașului de cult propriu-zis, altarul, închipuind ceea ce templul Legii Vechi cunoștea drept Sfânta Sfintelor. De această secțiune a bisericii, în gr. *Ιερό Βήμα*, se leagă și numele icoanei amintite la început, *Βηματάρισσα*, din Mănăstirea Vatoped, Sfântul Munte Athos. Alături de alte icoane ce alcătuiesc odorele acestei mănăstiri – *Αντιφωνήτρια*, *Εσφαγμένη*, *Παραμυθία*, *Ελαιοβρύτις* [6, 434-435], se numără și icoana *Βηματάρισσα* (*Κτητόρισσα*) Acest epitet amintește de o incursiune a piraților arabi în mănăstire, prilej cu care paraclisierul de atunci, un ierodiacon pe nume Sava, a aruncat icoana împreună cu o Sfântă Cruce și o lumânare aprinsă în fântâna Sfântului Altar. Fiind vândut rob în Creta, ierodiaconul se va întoarce la Mănăstirea sa de metanie abia după optzeci de ani, când, odată cu descoperirea locului vechii fântâni, monahii aveau să vadă minunea petrecută cu această icoană: odorele pluteau deasupra apei, fără să fi fost atinse de vreo stricăciune, iar lumânarea, nemistuită, încă mai ardea.

Astfel, legătura intrinsecă dintre numele și locul asociat mănăstirilor Maicii Domnului, ce adăpostesc icoane cunoscute nu doar local, ci în întreg spațiul eladitic, pune la dispoziția cercetătorilor un bogat material toponimic, de interes

deopotrivă pentru lingviști (prin prisma fenomenelor și a evoluțiilor fonetice, a filoanelor etimologice, a reperelor stilistice), pentru etnologi (date fiind tradițiile locului consemnate onomastic) și nu în ultimul rând, sau poate mai cu seamă, pentru teologi (istoricul icoanelor, minuni, repere teologice). În cele din urmă, „geografia ecleziastică”, dincolo de a rămâne la stadiul unui concept metaforic, tinde să fie integrat, asimilat, unei realități de fapt, a pământului (gr. *γη*) ce poartă bisericile (gr. *εκκλησία*) celei care s-a făcut pe sine însăși Biserica a lui Dumnezeu Cuvântul.

Referințe bibliografice

1. Janin, R. *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1964.
2. Αθηναίος, Ε. *A Narrative of the Founding of the Holy Monastery of Kykkos and the History of the Miraculous Icon of the Mother of God. Διήγηση για την ίδρυση της Ιεράς Μονής Κύκκου και την ιστορία της θαυματουργής εικόνας της Θεοτόκου*, Nikosia: Research Centre of Kykkos Monastery, 1996.
3. Αχειμάστου- Ποταμιανού, Μ. *Η Βλαχέρνα της Άρτας. Τοιχογραφίες*, Ατena, 2009.
4. Μαρτίνου, Α. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, Ατena, 1962, vol. 3/ vol. 12.
5. Παλιούρα, Α. *Το Μοναστήρι της Παναγίας στον Προύσο*, Ατena: Ε. Τζαφέρη Α.Ε., 1997.
6. Σμυρνάκη, Γ. *Το Άγιον Όρος*, Karyes, Sfântul Munte: «Πανσέληνος».
7. Χρουσή, Γ. «Παναγία, Madre della Consolazione. Μιά δεύτερη ματιά σ'έναν ύστερο εικονογραφικό τύπο», revista *Βημόθυρο. Ορθόδοξη Θεολογία και Ζωή*, Ατena: Maistros, 1 iarna 2009-2010.
8. <http://www.athensinfoguide.com/gr/wtschurches/agiamariachrissokastriotissa.htm>